

LETAS PALMAITIS

Vilniaus universiteto Baltų filologijos katedra, Universiteto 3, 2734 Vilnius, Lietuva

PRŪSŲ RAŠTIJA

Nėra duomenų, leidžiančių tvirtai pasakyti, kad iki Vokiečių ordino agresijos XIII a. prūsai būtų vartoję kokį nors raštą. Paslaptingi ženklai vad. Vydevučio vėliavoje, ko gero, priklauso vėlesnei romantikų kūrybai. Mokslininkams yra pavykę iššifruoti nemažai daug senesnių įrašų, tačiau Vydevučio vėliavos įrašas nepasiduoda logiškai iššifruojamas, nors pati prūsų kalba gerai iširta. Todėl nereikia rimtai žiūrėti į tuos šio įrašo skaitymus, kurie akivaizdžiai grindžiami lietuvių kalba ir fonetika (pvz., skaitomas net dvibalsis *ie*). Greičiausiai vėliavos „raidės“ – atsitiktinai sudėliotų sugalvotų ženklų rinkinys.

Vis dėlto aukštos pagoniškos religinės kultūros žmonės (o prūsų autoritetas kitiems baltams religijos srityje nekelia abejonių) negalėjo neturėti bent slapto rašto. Ilgas ir pakankamai glaudus prūsų bendravimas su danų vikingais leidžia spėti, kad prūsų žyniai galėjo naudotis danų runomis. Semboje rastas akmuo su iškaltu trišakiu gali būti prūsiškas, o trišakis, kaip žinoma, – vikingų įkurtos Kijevo Rusios simbolis (yra duomenų, kad prūsų dalyvauta vikingų žygiuose, o senajame rusų Naugarde nuo neatmenamų laikų buvo Prūsų gatvė).

Tačiau, kaip ir daugelio kitų tautų atveju, apie prūsų raštiją dera kalbėti tik ryšium su krikščionizacijos laikais. Deja, gerai žinome, kas tai buvo per „krikščionizacija“. Prūsai atlaikė pirmąjį „krikščionintojų“ smūgį Baltijai ir savo etnine egzistencija sumokėjo už lietuvių ir kitų Baltijos tautų išlikimą (jei Kryžiuočių bei Livonijos ordinais būtų susijungę, dabar palei visą Baltiją iki pat Narvos plytėtų Vokietija).

Kaip ir latvių raštijos atveju, prūsų raštijos iniciatoriai buvo vokiečiai. Iš pradžių buvo renkamos prūsų glosos, užrašinėjami vietų vardai, sudaromi žodynai, verčiami į prūsų kalbą bei surašomi krikščioniški poteriai. O reformacijai su jos reikalavimu skelbti Evangeliją gimtąja kalba nugalėjus, imtasi ir prūsiškų katekizmų leidybos.

Vis dėlto rašytinių paminklų prūsų kalba labai nedaug. Kai prūsų kalba dar buvo gyva (galutinai ji išnyko maždaug po 1709–1711 m. bado ir didžiojo maro), ja buvo išspausdinta viso labo dvi mažytės poterių knygelės (vad. I ir II katekizmai) bei Martyno Liuterio „Mažoji katekizmo“ vertimas (vad. III ka-

tekizmas). Kiti kalbos paminklai – įvairūs rankraščiai, pirmą kartą paskelbti jau prūsų kalbai išnykus. Iš tų rankraščių pats stambiausias ir seniausias – vadinamasis Elbingo žodynelis. Tai temomis suskirstyti 802 vokiški žodžiai su vertimu į prūsų kalbą. Šis manuskriptas – dalis vadinamojo *Codex Neumanianus* (tiksliau, paskutiniai jo puslapiai – 169–185), t. y. rinkinio, kurį 1825 m. F. Neumannas įgijo iš Elbingo pirklio E. Grünau palikimo. Kaip pažymima pačiame žodynėlyje, tai marienburgiečio Petro Holzwescherio (Holczwesscher) XIV–XV a. riboje atliktas ankstesnio dokumento nuorašas. V. Mažiulio spėjimu, originalas buvo surašytas apie XIV a. pradžią ar net XIII a. pabaigą¹. Kodeksą 1868 m.

Pav. 1545 m. Katekizmas

F. Neumannas perdavė Elbingo miesto bibliotekai, kur jis išbuvo iki miestą sunaikinant 1944 m. Tais pačiais 1868 m. šis prūsų kalbos paminklas ir buvo paskelbtas pirmą kartą². Tai įvyko Karaliaučiuje Karaliaučiaus universiteto profesoriaus, prūsistikos mokslo pradininko kalbininko Frydricho Nesselmanno pastangomis. Manoma, kad šis paminklas atspindi prūsų kalbos pamedėnų tarbę. Pirmasis fotografuotinis leidimas paskelbtas 1897 m.³

Kitas rankraštinis žodynas, savo apimtimi (tik apie 100 žodžių ir posakių) bei tikslumu gerokai nusileidžiantis Elbingo žodynėliui, – apie 1517–1526 m. Vokiečių ordino Simono Grunau į jo „Prūsijos kroniką“ įrašytas žodynelis, kurį kartu su visa kronika 1875 m. išspausdino Leipcige M. Perlbachas⁴.

¹ Žr.: Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1981. T. 2, p. 14.

² Nesselmann G. H. F. Ein deutsch-preußisches Vokabularium aus dem Anfange des fünfzehnten Jahrhunderts. Königsberg i. Pr., 1868.

³ Bezzenberger A., Simon W. Das Elbinger Deutsch-Preußische Vokabular. Königsberg i. Pr., 1897.

⁴ Die Preußischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts/ hrsg. von M. Perlbach. Leipzig, 1876. Bd. 1.

1974 m. S. McCluskey viename iš Bazelio universiteto bibliotekos foliantų aptiko prūsišką 12 žodžių įrašą, padarytą, matyt, kažkokio studento prūso. Šis įrašas (vad. Bazelio epigrama: *Kayle rekyse. thoneaw labonache thewelyse. Eg. koyte poyte. nykoyte. pe ^ nega doyte*, t. y., mano nuomone, **Kails rikise! Tu ni jāu laban aseī tēwelse, ik kwaitēi pōiti, ni kwaitēi peningā dōiti* ‘Sveikas pone! Tu nebe geras dėdė, jei nori gerti, nenori pinigų duoti’) yra datuojamas XIV a. Pirmą kartą jis paskelbtas 1975 m.⁵

1878 m. A. Bezzenbergeris paskelbė M. Perlbacho Berlyno valstybinėje bibliotekoje rastą XV a. „Tėve mūsų“ fragmentą *Towe Nūsze kās esse andangonsün swyntins*, kuris, kaip rodo žodžio „dangus“ daugiskaita, verstas ne iš vokiečių, bet iš lotynų kalbos⁶.

Kelios prūsų (ar vadinamojo Sūduvių kampo Prūsos jotvingių) kalbos nuotrupos yra Hieronimo Maletijaus (apie 1525–1583) atkartotos jo „Tikrame Sembos Sūduvos aprašyme“⁷. Tai šie keliais variantais žinomi posakiai:

Beigeite beygeyte peckolle ‘Bėkite bėkite, velniai!’, *Kails naussen gnigethe* ‘Sveikas, mūsų drauguži’, *Kails poskails ains par antres*, t. y. galbūt **Kails pas kails ains per āntran* ‘Sveikas’ po ‘sveikas’, vienas už kitą (užstalės posakis), *Kellewesze perioth / Kellewesze perioth* ‘Ratavežys parvažiuoja’, *O ho ho Moi mile swente Pannike* ‘O mano miela šventa ugnele!’

Čia pat paprastai minimas posakis ir iš S. Grunau kronikos:

sta nossen rickie, nossen rickie ‘Tai mūsų ponas, mūsų ponas!’

Kažin ar ne prie lietuvių kalbos priskirtinas posakis *trencke / trencke* ‘Trenk! trenk!’

1583 m. fragmentas *Dewes does dantes, Dewes does geitka*⁸, kuriame prūsų (ar jotvingių) žodis *geitka* reiškia ‘duoną’, užrašytas su tokiomis veiksmažodžio ‘duoti’ formomis, kurios irgi labiau primena lietuvių, o ne prūsų kalbą.

Kaip minėta, pačių senųjų prūsų laikais prūsiškai buvo išleisti tik trys kate-

---

⁵ McCluskey S. C., *Schmalstieg W. R., Zeps V. The Basel Epigram: A New Minor Text in Old Prussian // General Linguistics. 15 (1975)*, p. 159.

⁶ Mikalaukaitė E. Priešreformacinių laikų prūsiško Tėve Mūsų nuotrupa // *Archivum philologicum. 7 (1938)*, p. 102–106.

⁷ Maletii H. *Warhafftige Beschreibung der Sudawen auff Samland // sambt jhren Bock heylichen vnd Ceremonien B. v., apie 1540–1560.*

⁸ Maelisäh kai Hermeneia Das ist ein Onomasticum vnd Interpretatio oder außführliche Ercklerung Leonharten Thurneyssers zum Thurn <...> Berlin, 1583.

klizmai⁹. Iš jų du pirmieji – to paties poterių rinkinio variantai. Visi trys yra vokiečių-prūsų bilingvos, t. y., knygą atvertus, kairieji puslapiai pateikia vokišką originalą, dešinieji – prūsišką vertimą.

Pirmasis prūsų katekizmas (I katekizmas) išspausdintas Karaliaučiuje Hanso Weinreicho spaustuvėje 1545 m., t. y. dvejis metais anksčiau už M. Mažvydo katekizmą, o todėl (kol nerasta įrodymų buvus ankstesnių lietuviškų leidinių) gali būti laikomas ne vien pirmąja prūsų, bet ir pirmąja baltų knyga¹⁰. Šiame leidinyje yra klaidų verčiant iš vokiečių kalbos į prūsų kalbą. Pvz., gana juokingai atrodo „Tėve mūsų“ posakis „Teateinie Tavo karalystė“. Vietoj žodžio *rīke* ‘karalystė’ (vokiečių *Reich*) parašytas žodis *laeims*, t. y. *lāims ‘turtingas’ (vokiečių *reich*). Šios klaidos buvo pastebėtos, ir tais pačiais 1545 m. toje pačioje spaustuvėje išleistas pataisytas katekizmo variantas (II katekizmas). Jis tikrai nėra antrasis to paties leidimas, nes parašytas kita tarpe, nors puslapių skaičius toks pat ir atitinka beveik visos eilutės. Spausdinta gotikinio šrifto švabacho atmaina. Tiek I katekizme, tiek II katekizme prūsiškas tekstas užima vos penkis mažosios oktavos (107x164 mm) puslapius bei atitinkamai 4 ir 3 eilutes šeštajame puslapyje (iš viso 98 ir 99 eilutės). Abiejų variantų sudarytojai nežinomi. Galima spėti, kad vertėjo nebuvo, bet pasinaudota praktiniam tikslui paplitusiais poterių rankraščiais (plg. minėtąjį XIV a. „Tėve mūsų“ fragmentą). Tai paaiškina ir skirtingų tarmių požymius, pasitaikančius abiejų katekizmų prūsų kalboje. Abiejuose katekizmuose yra ta pati vokiška pratarmė.

Trečiasis prūsų katekizmas (III katekizmas), t. y. 1543 m. paskelbto M. Liuterio „Mažojo katekizmo“ („Enchiridiono“) vertimas, išspausdintas Karaliaučiuje, Johano Daubmanno (Daubman) spaustuvėje, 1561 m. Jo vertėjas gerai žinomas. Tai Pabėčių (dab. Romanovo Kaliningrado srityje) klebonas Abelis Willis (apie 1515–1575), savo kilme, gal net ir prūsiška, matyt, su šia vietoje ir susijęs (iki 1540 m. joje klebonavo Michelis Willis, o 1517 m. tenykštis malūnas buvo paskirtas Matijui Williui). Prūsijos kunigaikščio Albrechto pavedimą versti „Enchiridioną“ iš vokiečių kalbos į prūsų kalbą A. Willis gavo per savo globėją kunigaikščio rūmų pamokslininką Johaną Funką (1518–1566).

---

⁹ *Mažiulis V.* Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1966; ib. Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1981. T. 2.

¹⁰ *Kluis M., Stundžia B.* Catechismus in Preußnischer sprach und dagegen das Deutsche. First published: 1545. 6th reprint. Vilnius, 1995. Introduction, text, philological comments, reconstruction // *Bibliotheca Baltica*. Vilnius, 1995.

A. Willis, be abejo, šiek tiek mokėjo prūsiškai. Bet kad nepakankamai, rodo tai, jog savo padėjėju jis parinko bažnytinių pamokslų vertėją prūsų baudžiauninką iš Bigyčių kaimo (apie 4,5 km į šiaurę nuo Pabėčių, neišliko) Paulių Mėgotą. Vertėją amtmonas Georgas von Eichichtas iš Griunhofo (dab. Roščino pakeliui į Zelenogradską/Krantą) varė prie baudžiovos darbų, o tai privertė A. Willį apskųsti Eichichtą J. Funkui 1554 m. liepos 26 d. laiške. Ši data rodo, kad versti pradėta ne vėliau ir kad vertimas turėjo trukti mažiausiai 6 metus. Knygai išėjus, tais pačiais 1561 m. A. Willis už darbą gavo 10 talerių.

Tiek vertėjo, tiek jo padėjėjo tolesnis likimas gana liūdnas. Sekdamas savo globėju, A. Willis prisidėjo prie osiandrizmo sektos. Už osiandrizmą 1566 m. J. Funkas buvo nubaustas mirtimi, o A. Willis pateko į kalėjimą. Nepraėjus nė 10 metų, 1575 m., apakęs A. Willis atsidūrė vienoje iš Karaliaučiaus ligoninių, kur, matyt, netrukus ir mirė, nes nuo 1575 m. Pabėčiuose jau klebonauja J. H. Decimatorius.

P. Mėgotas pergyveno A. Willį mažiausiai 10 m., nes yra išlikęs jo 1595 m. vasario 3 d. laiškas kunigaikščiui, kuriuo jis apskundžia dukrą ir žentą išvarius jį su žmona iš namų bei prašo leidimo nusipirkti nedidelį ūkį, kuriame būtų galima gyventi.

III katekizmą sudaro 134 mažosios oktavos puslapiai, iš kurių 54 yra švabachu išspausdintas prūsiškas tekstas. Prūsiškas tekstas užima ir pusę antrojo titulinio puslapio.

III katekizmas prasideda paties kunigaikščio pratarme, o po antrojo titulinio lapo įdėta Abelio Willio dedikacija kunigaikščiui bei trumpas (vieno puslapio) įvadas apie tarimą ir rašybą.

Tai, kad šiai knygai pratarinę parašė pats Albrechtas, rodo, kokia reikšmė buvo teikiama prūsų krikščionizacijai. Po Žalgiryje patirtos katastrofos prisidėjęs valstybės smukimas paskatino reformaciją ir Ordino likučių išvayrą. Sekuliarizuota Prūsijos valstybė ilgam tampa viena iš tolerantiškesnių anuometinės Europos šalių. Pagal Liuterio mokslą Evangelija buvo skelbiama gimtąja kalba, todėl plito gausių Prūsijos kunigaikštystę sudariusių etninių grupių švietimas. Vis dėlto prūsų tauta iš tos naujos laisvės mažai telaimėjo: po sukilimų didelė prūsų dalis buvo paversta baudžiauninkais, o Ordinui pakrikus bei baudžiovai ėmus grėsti ir laisviesiems prūsams, šie ėmė tapatinti save su vokiečiais, kad galėtų pabėgti į miestus. Tad, reformacijai įsigalėjus, versti į prūsų kalbą įvairius religinius raštus, kaip tai praktikuota lietuvių ar lenkų kalbomis, nebuvo reikalo – dauguma prūsų jau kalbėjo vokiškai, be to, dar ir lietuviškai

arba lenkiškai. Baudžiauninkų poreikiams tenkinti tereikėjo elementariausio prūsiško tikybos pradžiavimo, kad jis palengvintų paskesnę integravimąsi į vokiečių kalbą liuteronišką kultūrą tiems, kurie nemokėjo nei lietuviškai, nei lenkiškai. Tam pasaulietinės Prūsijos valstybės įkūrėjo kunigaikščio Albrechto iniciatyva ir paliepiamu imtasi ir „Enchiridiono“ vertimo. Jį išleisus, toliau leisti knygas prūsų kalba nebesirūpinta.

I katekizmo išspausdinta 197 egzemplioriai, II katekizmo – 192 egzemplioriai. Iki mūsų dienų jų išliko tik keletas; Lietuvoje tėra du I katekizmo egzemplioriai. Kiek buvo išspausdinta III katekizmo egzempliorių, nežinoma. Iki Antrojo pasaulinio karo buvo žinomi trys egzemplioriai, po karo du – Tiūbingene ir Dresdene. Lietuvoje yra defektuoto Dresdeno egzemplioriaus (trūksta 1–16 p.) fotokopija.

Nors visi katekizmai lyg ir parašyti Sembos tarme, jų kalba nevienoda. Ypač išsiskiria I katekizmo kalba: joje nėra ilgojo *ē* vartimo į ilgąjį *ī*.

Be to, visų trijų katekizmų kalba labai skiriasi nuo Elbingo žodynėlio kalbos ir net nuo tos kalbos, kurią atspindi pačios Sembos vietovardžių pavadinimai. Elbingo žodynėlyje ilgieji balsiai, atitinkantys lietuvių *o*, *uo*, latvių *ā*, *uo*, perteikiami viena raide *o* (plg. Elbingo žodynėlio *brote* – lietuvių *br'olis*, latvių *brālis*). Katekizmuose lietuvių *o*, latvių *ā* atitinka parašymas *ā* (*brāti*). Tai verčia dalį kalbininkų daryti išvadą, neva prūsų katekizmų Sembos tarmė išlaikiusi baltų prokalbės *ā*. Deja, Sembos vietovardžiai užrašyti ne pagal katekizmų, bet pagal pamedėnų balsną, plg. vietovardžius *Wospispile*, *Wosebirgo* (liet. *ožys*) su *o* vietoj laukiamo *a*, t. y. **ā*. Vietovardžiai buvo užrašomi apie 300 metų anksčiau, negu spausdinti katekizmai, tad nejaugi Sembos tarmėje bendrabaltiškas **ā* iš pradžių išvirto į **ō*, o paskui per porą šimtų metų vėl virto į **ā*?

V. Mažiulis, plėtodamas savo ir J. Kazlausko hipotezę, mano, jog pačioje baltų prokalbėje ilgasis indoeuropiečių **ā* buvo tokio tembro, kad linko į plautįjį nekirčiuotą ilgojo **ō* variantą. Antra vertus, pastarasis garsas savo ruožtu tam tikruose dialektuose arba buvo realizuojamas kaip **ā*, arba išliko kaip nediftongizuotas **ō*¹¹. Tiek Elbingo žodynėlio medžiaga, tiek Sembos vietovardžiai rodo, kad kirčiuotas Sembos katekizmų **ā* (jeigu tik jis yra prūsiškas. – *L. P.*) gali būti tik vėlesnės kilmės. Visiškai pritardamas J. Kazlausko ir V. Mažiulio hipotezei, vis dėlto abejoju, kad anas vėlyvesnis Sembos tarmės ilgojo **ō* virtimas į ilgąjį **ā* nebūtų bent kartą atspindėtas rašant vietos vardų

¹¹ Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Vilnius, 1970. P. 24.

pavadinimus. Suprantama, kaip vokiečiai užrašė XIII a., taip toliau ir vartojo. Vis dėlto gyvojoje prūsų kalboje juk vartota kitaip, tad kodėl nesama bent vieno atvejo, kai kuris nors Sembos vietovardis būtų bent per neapdairumą parašytas su „sembiškuoju“ *a*, o ne su „elbingiškuoju“ *o*? Juk anais laikais netrūko skirtingų laikotarpių parašymo svyravimų, o nebuvus privalomo norminimo, šimtai redaktorių filologų kanceliarinės ir knygų kalbos netaisė. Antra vertus, kad ir kas būtų buvę kalbiškai nelabai išprususių vokiečių rašyta katekizmų pratarmėse apie Sembos tarmes, nereikia pamiršti tos Sembai būdingos ypatybės, kad po 1283 m. į ją buvo atkelta gyventi net 1600 jotvingių, kalbėjusių sava kalba. Nors vakarų baltų jotvingių kalba, be abejo, buvo labai artima prūsų kalbai, būtų per drąsu visiškai jas sutapatinti. Fonetikos srityje jotvingių kalba galėjo turėti savybių, artinančių ją prie rytų baltų kalbų. Kažin ar tik pačių katekizmų kalba nebus labiau jotvingiška negu prūsiška, kokią matome tiek Elbingo žodynelyje, tiek pačios Sembos vietovardžiuose! Pagaliau kurgi ta priežastis, dėl kurios sembiškas ilgasis **ō* turėjo išvirsti į ilgąjį **ā*? Juk kokių 200 metų skirtumas tarp Elbingo žodynelio bei katekizmų sudarymo kažin ar pakankamai ilgas tokiam virtimui. Šiaip galima būti tikram tik dėl tarmių skirtumo, bet, kaip matėme, Sembos vietovardžiai rodo ilgąjį **ō* tose pačiose vietose, kuriose jis yra ir pamedėnų tarmėje (Elbingo žodynelyje). O kadangi Semboje pr. **ō* virto į **ā* dėl jotvingių kalbos įtakos, ar ne paprasčiau pačią katekizmų kalbą laikyti jotvingiška? Taigi negalima atmesti galimybės, kad visiems gerai žinomi prūsų katekizmai, tarp kurių, kaip minėta, yra galbūt ir pirmoji baltų knyga, iš tikrųjų yra jotvingių katekizmai!

Įteikta 1997 m. gegužės mėn.

LETAS PALMAITIS
WRITTEN MONUMENTS IN OLD PRUSSIAN

Summary

The appearance of historically testified written monuments in Old Prussian is connected with the beginning of christening Old Prussian tribes, i. e. with the aggression of the Catholic Teutonic Order against the Old Prussians and other peoples of the Baltic region in the 13th c.

The oldest written monument in Old Prussian is the so-called „Elbing Vocabulary“, i. e. a German-Prussian glossary of 802 words found in 1825 by W. Neumann in Elbing. This manus-

ript was a copy from the end of the 14th c. made by some P. Holzwescher from the older original which may be dated in the beginning of the 14th c. or even in the end of the 13th c. Other known manuscripts in Old Prussian are a short glossary from the 16th c. by S. Grunau, a number of samples of the Old Prussian speech registered by H. Maletius in Samland in the middle of the 16th c., a fragment of the „Pater Noster“ from the 15th c. and an inscription in a folio of the 14th c. found in 1974 by St. McCluskey in the library of the university of Basel (the so-called Basel epigram). Printed matters are only three: two almost identical catechisms from 1545, containing 98 vs. 99 lines of the Prussian text in different sub-dialects of Samland, and a translation of M. Luther's „Enchiridion“ from 1561. The language of the latter catechism, i. e. the 3rd Prussian Catechism, is nearer to that of one of the catechisms of 1545, named the 2nd Prussian Catechism, and deviates from the language of the other catechism of 1545, named the 1st Prussian Catechism. All three books were printed in Koenigsberg, two first printed by H. Weinreich and the third printed by J. Daubmann.

Although the catechisms were compiled in Samland, their phonetical features differ from those fixed in the Prussian toponymy of Samland which conform to phonetical features of all other monuments of Old Prussian: in all monuments except the Catechisms, as well as in the toponymy, there is the letter *o* corresponding to Lithuanian long $\bar{o}$, *uo*, Latvian long $\bar{a}$, *uo*, while there are the letters $\bar{a}$, *o* in these instances in the Catechisms. Since there lived successors of 1600 Yatvingians deported after 1283 in Samland, a question arises whether the Catechisms really represent the Old Prussian and not the Yatvingian language.